

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه هرمزگان

دانشکده‌ی علوم انسانی

واحد بین الملل قشم

پایان نامه‌ی دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان :

فانتزی در هفت پیکر نظامی

پژوهشی در چیستی فانتزی و تحلیل عناصر فانتاستیک منظومه هفت پیکر

استاد راهنما :

دکتر فرامرز خجسته

استاد مشاور :

دکتر مصطفی صدیقی

نگارش :

فاطمه صیادی

شهریورماه ۱۳۹۰

دانشگاه هرمزگان

دانشکده‌ی علوم انسانی

واحد بین الملل قشم

پایان نامه‌ی دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان :

فانتزی در هفت پیکر نظامی

پژوهشی در چیستی فانتزی و تحلیل عناصر فانتاستیک منظومه هفت پیکر

استاد راهنما :

دکتر فرامرز خجسته

استاد مشاور :

دکتر مصطفی صدیقی

نگارش :

فاطمه صیادی

شهریورماه ۱۳۹۰

تقدیم به همسر و فرزندانم که حضورشان

دشواری‌های راه را بر من هموار نمود.

سپاس بیکران بر همدلی و همراهی

اساتید فرزانه‌ام که در تمام طول

این دوره‌ی تحصیلی یاریم نمودند.

و با تقدیر و تشکر ویژه از استاد دانشمندم

جناب آقای دکتر فرامرز خجسته

که بی‌مدد لطف ایشان

این پژوهش

هرگز به انجام نمی‌رسید.

چکیده

فانتزی در حکم یک گونه‌ی ادبی-روایی است که با ترکیب امر واقع با امر ناممکن و شگفت، در پی ساختن جهانی کاملاً متفاوت و گاه متضاد با جهان معمول و آشناست. فانتزی بخشی از ادبیات است که در آن وقایع و رخدادها، فضاها و شخصیت‌های داستانی خارج از محدوده‌ی باور صورت می‌گیرد. در داستان‌های فانتزی، همه‌ی پدیده‌های ناممکن، ممکن و شدنی است.

نظامی گنجوی، بزرگترین شاعر داستانسرای تاریخ ادبیات فارسی و هفت پیکر، شاهکاری عظیم از داستان‌های فانتاستیک است که در خیال شاعر خیال پرداز سروده شده است. از آن جا که شناخت عناصر خیالین و فانتاستیک متون روایی کهن به ما کمک می‌کند تا علی‌رغم تنوع در اشکال و فرم-های ارائه‌ی داستانی و نمایشی و هنری نو، درون مایه‌های تکرار شونده را ردیابی کنیم و آرزوهای ذهنی نیاکانمان را دوباره فرا خوانیم و بشناسیم، در این پژوهش به تحلیل داستان‌های هفت پیکر که سرشار از مایه‌های تخیلی فانتاستیک است می‌پردازیم. در این پژوهش سعی شده است که نخست با مطالعه و یادداشت برداری آثار نظری معتبر در باب فانتزی، چیستی، گونه‌ها و پیشینه‌ی آن بیان شده، در ادامه ضمن تحلیل داستان‌های هفت پیکر، عناصر فانتاستیک آن بررسی و جلوه‌های فانتزی در این منظومه‌ی رمزی واکاوی شود.

این رساله در ۵ فصل تنظیم شده است: فصل اول کلیات، فصل دوم فانتزی و گونه‌های آن فصل سوم نگاهی به هفت پیکر، فصل چهارم داستان‌های هفت پیکر و شناخت عناصر فانتاستیک آن و فصل پنجم نتیجه‌گیری است.

کلید واژه: فانتزی، هفت پیکر، نظامی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱- کلیات

- ۱-۱- مقدمه ۲
- ۲-۱- روش تحقیق ۳
- ۳-۱- اهداف تحقیق ۳
- ۴-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق ۴
- ۵-۱- سابقه و ضرورت انجام تحقیق ۵

۲- فانتزی، چستی، گونه ها و پیشینه‌ی آن

- ۱-۲- چستی فانتزی ۸
- ۲-۲- عناصر فانتزی ۱۴
- ۱-۲-۲- تخیل ۱۴
- ۲-۲-۲- کنش ۱۶
- ۳-۲-۲- شخصیت و موجودات ۱۸
- ۱-۳-۲-۲- شخصیت‌های واقعی ۱۹
- ۲-۳-۲-۲- شخصیت‌های کهن الگویی ۱۹
- ۳-۳-۲-۲- شخصیت‌های ابداعی ۱۹
- ۴-۲-۲- فضا ۱۹
- ۱-۴-۲-۲- شباهت یابی در اشیاء و مکان ۲۰
- ۲-۴-۲-۲- رؤیا و خواب ۲۰
- ۳-۴-۲-۲- هم ذات پنداری ۲۰
- ۴-۴-۲-۲- گریز ذهنی از زمان و مکان ۲۰
- ۵-۴-۲-۲- ارتباط گفتاری با عوامل غیر انسانی ۲۰
- ۶-۴-۲-۲- خلق موجودات ذهنی و ساختگی ۲۱
- ۳-۲- تفاوت افسانه‌های کهن و فانتزی ۲۱

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۳	۴-۲- انواع فانتزی
۲۷	۴-۲-۱- افسانه‌های عامیانه‌ی نو (فانتزی پریانی)
۲۷	۴-۲-۲- فانتزی حیوانات
۲۷	۴-۲-۳- فانتزی اسباب بازی‌ها
۲۷	۴-۲-۴- فانتزی آدمک‌ها (کوتوله‌ها)
۲۸	۴-۲-۵- فانتزی سفر (جستجو)
۲۸	۴-۲-۶- فانتزی علمی
۲۸	۴-۲-۷- فانتزی علمی- تخیلی
۲۸	۴-۲-۸- فانتزی تمثیلی
۲۸	۴-۲-۹- فانتزی روانشناختی
۲۹	۴-۲-۱۰- فانتزی قهرمانی (حماسی)
۲۹	۴-۲-۱۱- فانتزی فلسفی
۲۹	۴-۲-۱۲- فانتزی گوتیک
۲۹	۴-۲-۱۳- فانتزی شمشیر و جادوگری
۲۹	۴-۲-۱۴- فانتزی آموزشی
۲۹	۴-۲-۱۵- فانتزی سفر در زمان
۳۰	۴-۲-۱۶- فانتزی سفر در مکان
۳۰	۴-۲-۱۷- فانتزی تاریخی، اسطوره‌ای
۳۰	۴-۲-۱۸- فانتزی کارآگاهی
۳۰	۴-۲-۱۹- فانتزی خواب و رؤیا
۳۰	۴-۲-۲۰- فانتزی عاشقانه
۳۰	۴-۲-۲۱- فانتزی آرمان خواه
۳۱	۲-۵- پیشینه‌ی فانتزی در غرب
۳۸	۲-۶- پیشینه‌ی فانتزی در ایران

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۳- نگاهی به هفت‌پیکر نظامی

۴۲	۱-۳- هفت‌پیکر
۴۳	۱-۱-۳- ساختار هفت‌پیکر
۴۵	۲-۱-۳- هفت حکایت هفت‌پیکر
۴۶	۲-۳- وضعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی روزگار شاعر
۵۰	۳-۳- نگاه نظامی به جامعه‌ی روزگار خود
۵۴	۴-۳- آرمان شهر نظامی
۵۸	۵-۳- آرمان شهر در هفت‌پیکر
۵۸	۱-۵-۳- ویژگی‌های اعتقادی
۵۸	۲-۵-۳- ویژگی‌های سیاسی
۵۹	۳-۵-۳- ویژگی‌های اقتصادی
۵۹	۴-۵-۳- ویژگی‌های اخلاقی

۴- جلوه‌های فانتزی در هفت‌پیکر

۶۲	۱-۴- معرفی متن
۶۲	۱-۱-۴- بهرام گور و روایت‌های گوناگون
۶۴	۲-۱-۴- ساختار متن
۶۴	۳-۱-۴- خلاصه‌ی داستان
۷۳	۲-۴- تحلیل متن
۷۳	۱-۲-۴- گنبد اول (گنبد سیاه)
۸۲	۲-۲-۴- گنبد دوم (گنبد زرد)
۸۸	۳-۲-۴- گنبد سوم (گنبد سبز)
۹۲	۴-۲-۴- گنبد چهارم (گنبد سرخ)

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

۱۰۰..... ۴-۲-۵- گنبد پنجم (گنبد پیروزه رنگ)

۱۰۶..... ۴-۲-۶- گنبد ششم (گنبد صندلی)

۱۱۱..... ۴-۲-۷- گنبد هفتم (گنبد سپید)

۵- نتیجه گیری

۱۱۸..... نتیجه گیری

کتابشناسی

۱۲۰..... کتابشناسی

کلیات

۱. مقدمه
۲. روش تحقیق
۳. اهداف تحقیق
۴. بیان مساله و سؤال های تحقیق
۵. سابقه و ضرورت انجام تحقیق

افکار من ، مانند جرقه‌ها
سوار بر شگفتگی های بال دار
حامل یک خنده اند .
درخت ، به سایه‌ی قشنگش عاشقانه نگاه می کند.
با وجود این ، هرگز نمی تواند آن را
در آغوش بفشارد.
« رابیندرانات تاگور »

۱-۱- مقدمه

نیاز عمیق انسان چه در روزگاران گذشته و چه در دنیای نو به تخیل و خیال پردازی و بیان آرزوهای دست نیافتنی ، انکار ناپذیر است و انسان همواره برای رهایی از یکنواختی و اضطراب دنیای واقعی با استفاده از نیروی خیال به آفرینش دنیای غیر واقعی و آرمانی خود پرداخته است. انسان عصر کهن آرامش و آرمان‌های خود را در اسطوره‌ها ، حماسه‌ها ، افسانه‌ها و قصه‌ها می‌کاوید و انسان عصر مدرن ، برای رسیدن به آرزوهای خود ، به فانتزی پناه می‌برد. این گونه‌ی ادبی دو قرن پیش ، همزمان با پیدایش دنیای نو در غرب متولد شد (محمدی، ۱۳۷۸: ۵۳). روزگاری که جهان در سلطه‌ی بی‌چون و چرای عقل و خرد قرار داشت، نیاز روحی و روانی انسان مدرن اسیر سلطه‌ی عقل او را برآن داشت که تخیل شگفت خود را در کالبد فانتزی زنده کند.

فانتزی در مفهوم مدرن آن در ایران مدت کوتاهی است که مورد توجه نویسندگان ادبیات کودک و نوجوان قرار گرفته است اما در شکل کهن و کلاسیک آن در فرهنگ ایران سابقه‌ای بس طولانی دارد. با نگاهی به ادبیات منظوم و منشور فارسی و بررسی آثار حماسی ، اسطوره‌ای ، افسانه‌ای و داستانی این سرزمین به سرچشمه‌های غنی‌ای از فانتزی بر می‌خوریم . از جمله‌ی این آثار می‌توان به هفت پیکر نظامی اشاره کرد که اثری است رمزی ، سمبلیک و سراسر اسطوره‌ای.

تصاویر فانتاستیک ارائه شده از سوی نظامی در هفت‌پیکر، الگوهای خلاق و زیبایی بی شماری از فانتزی بومی ایران به دست می‌دهد. «هفت‌پیکر» شفاف‌ترین تصویر زیبایی زمینی است که شاعر در آن به ستایش داد و رفق و نکوهش ستم و بیراهی پرداخته است. هفت‌پیکر آمیزه‌ای است از جنبه‌ی حماسی و غنایی و حاصل ترکیب چند گونه‌ی ادبی، روایت تاریخی، حماسی و اسطوره‌ای که از عناصر فانتاستیک گوناگونی برخوردار است. در منظومه‌ی هفت‌پیکر همه‌ی عناصر داستان از قبیل رنگ‌ها، نام ایام هفته، اسامی اشخاص و مکان‌ها و موجودات افسانه‌ای در یک ساختار نظام مند در خدمت تبیین اندیشه‌ها و یافته‌های حکیمانه‌ی نظامی است.

رمانتیسیم نظامی در این اثر به اوج خود می‌رسد و او را در خلق صحنه‌های زیبای افسانه‌ای یاری می‌دهد. شاعر افسانه سرا، تخیل خواننده را بر می‌انگیزد و وی را به دنیایی متفاوت با جهان واقعی و ماورای واقعیت‌های روزمره سوق می‌دهد. در جهان تخیلی که نظامی در هفت‌پیکر به تصویر می‌کشد، در مقابله با جهان واقع سده‌های میانه، آرمان‌های دیرین ایرانیان آن روزگار یعنی آرزوی تحقق جامعه‌ای برخوردار از عدالت، فراوانی، رفاه و در رأس آن فرمانروایی خردمند و دادگر را به نمایش می‌گذارد.

یکی از جالب‌ترین و تخیلی‌ترین قسمت‌های هفت‌پیکر، طرح جامعه و فرمانروای آرمانی است، شاعر در این اثر به ترسیم چهره‌ی «فرمانروایی ایده آل» می‌پردازد و سرانجام بهرام را به عنوان فرمانروایی دانا، هوشیار، خردمند، جوانمرد، عادل، پر حرارت و خوش بین تصویر می‌کند. این رساله در پنج فصل تدوین و تنظیم گردیده است. فصل اول کلیات است. بعد از آن در فصل دوم ضمن تعریف و چستی فانتزی و عناصر اصلی آن، تفاوت افسانه‌های کهن و افسانه‌های نو (فانتزی) بررسی می‌شود، در ادامه انواع گونه‌های فانتزی و در آخر تاریخچه‌ی ادبیات فانتزی در غرب و در کشورمان آمده است.

فصل سوم نگاهی است به هفت‌پیکر. در فصل چهارم پس از تحلیل مثنوی هفت‌پیکر و حکایت‌های آن به کشف و معرفی عناصر فانتاستیک آن پرداخته انواع تخیل، کنش‌ها، فضاها و شخصیت‌ها، رمزها و نمادهای به کار رفته در آن حکایت‌ها بررسی شده است و فصل پنجم، نتیجه‌ی حاصل از این پژوهش است.

۲-۱- روش تحقیق

روش پژوهش در این تحقیق به شیوه‌ی اسنادی و کتابخانه‌ای بوده است؛ ابتدا آثار نظری در باب فانتزی و نیز متن هفت‌پیکر مطالعه و یادداشت برداری شد و در ادامه داستان‌های فانتاستیک هفت‌پیکر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت و در نهایت تدوین و نگارش نهایی مطلب صورت گرفت.

۳-۱- اهداف تحقیق

این پژوهش از یک سو، ما را در شناخت بهتر پرداخته‌های ذهنی گذشتگانمان یاری می‌دهد تا در پرتو آن بتوانیم به مسئله‌ی هویت‌شناسی امروزمان تا حد زیادی پاسخ دهیم و از سوی دیگر

یافته‌های این پژوهش می‌تواند زمینه‌ی مناسبی را برای بازآفرینی متون روایی کهن فراهم آورد و با معرفی موضوعات و عناصر فانتاستیک پر بسامد در یکی از متون مهم روایی کهن فارسی به فانتزی نویسان ما کمک کند تا داستان‌هایی هم‌نوا با روحیه و پیشینه‌ی ذهنی ایرانی خلق کنند. از اهداف دیگر این پژوهش، شناخت جهان آرمانی و جامعه‌ی رؤیایی ایرانیان سده‌های میانه به روایت هفت‌پیکر است.

۱-۴- بیان مساله و سؤال های تحقیق

فانتزی در حکم یک گونه‌ی ادبی - روایی که با ترکیب امر واقع با امر ناممکن و شگفت در پی ساخت جهانی تماماً متفاوت و گاه متضاد با جهان معمول و آشناست، گونه‌ای نو پدید و جوان به شمار می‌رود. در حقیقت تثبیت قراردادهای و ویژگی‌های شکلی و محتوایی این گونه‌ی ادبی که بیشتر در حوزه‌ی ادبیات کودکان و نوجوانان قرار می‌گیرد سابقه‌ی کوتاهی دارد. با این حال وجود عناصر فانتاستیک در ادبیات عمومی جهان، پیشینه‌ای به درازی خود ادبیات دارد و به تعبیری آمیختگی خیال و واقعیت برای برساختن جهانی رنگین تر از جهان واقع، از مختصات دیرین ادبیات ملل است. از این رو، برای تمایز گذاشتن بین آثار افسانه‌ای داستانی کهن که به طرزی غریزی خصلت فانتاستیک دارند و بر پایه‌ی تلفیق جهان فروتر (واقع) با جهان فراتر (آرمانی) بنا شده‌اند، با آثار امروزی که بر پایه‌ی طرح و نقشه‌ای از پیش اندیشیده آفریده شده‌اند، می‌توان از دو اصطلاح فانتزی کهن و فانتزی نو بهره گرفت. فانتزی‌های نو را به گونه‌های فرعی تری همانند: فانتزی تاریخی، اسطوره‌ای، فانتزی آموزشی، فانتزی هستی‌شناختی (فلسفی)، فانتزی حیوانات، فانتزی گسست زمان و ... تقسیم کرده‌اند (ر.ک. محمدی، ۱۳۷۸: ۱۵۹) که آشنایی با مؤلفه‌های هر یک از آن‌ها می‌تواند در مطالعه‌ی حاضر برای تبیین انواع فانتزی و ماهیت و کیفیت تخیل به کار رفته در هفت پیکر بسیار کارآمد باشد.

فانتزی‌های نو به لحاظ بن مایه و ژرف ساخت، و امدار افسانه‌ها و فانتزی‌های کهن‌اند. در واقع «پرسش از سرچشمه‌های فانتزی در متون کهن، تالی این مقدمه است که سرتاسر ادبیات فانتاستیک، برآمده از باز آفرینی انگاره‌ها و روایت‌های داستانی کهن است.» (کریمی، ۱۳۸۵)

این انگاره‌ها و روایت‌ها، اعم از اساطیر و افسانه‌ها و آمیزه‌های خلاقه‌ای که از این دو با تاریخ فراهم آمده، مصالح و خلق فانتزی نو را تدارک می‌بینند. از این رو شناخت عناصر خیالین و فانتاستیک متون روایی کهن به ما کمک می‌کند تا علی‌رغم تنوع در اشکال و فرم‌های ارائه‌ی داستانی و نمایشی و هنری نو، درون مایه‌های تکرار شونده را ردیابی کنیم و بدین ترتیب آرزوها و پرداخته‌های ذهنی نیاکانمان را دوباره و چند باره فراخوانیم و بشناسیم.

آثار نظامی گنجوی، یکی از بزرگترین روایت پردازان تاریخ ادبیات فارسی با آن گستره‌ی شگرف تخیلش، می‌تواند در حکم یکی از غنی‌ترین قلمروهای پژوهش در پیشینه‌ی فانتزی کهن در فرهنگ ایرانی باشد. از میان منظومه‌های پنج‌گانه‌ی وی، هفت‌پیکر که حضور هم‌زمان وجوه اسطوره‌ای -

افسانه‌ای، حماسی و تاریخی را در خود گرد آورده است، مناسب‌ترین بستر برای بررسی چیستی و چگونگی عناصر فانتاستیک و شناخت جهان‌رؤیایی و آرمانی انسان ایرانی در سده‌های میانی است. به طور خلاصه، مسئله‌ی بنیادین در پژوهش حاضر از یک سو تبیین این امر است که هفت‌پیکر به عنوان متنی حاصل پیوند چند گونه‌روایت: روایت تاریخی، حماسی و اسطوره‌ای به چه میزان از عناصر و تخیل فانتاستیک بهره‌جسته است و به لحاظ گونه‌شناختی، فانتزی به کار رفته در کدام نوع و دسته جای می‌گیرد؛ از سوی دیگر جهان‌خیالین بر ساخته در هفت‌پیکر در تقابل با جهان واقع ایرانی در سده‌های میانه، واجد چه کیفیتی است و کدام آرزوهای نیاکانمان را بازتاب می‌دهد. در این پژوهش تمرکز بر پرسش‌های زیر می‌تواند ما را در رسیدن به مقصود راهبر باشد:

- ۱- جهان فانتاستیک هفت‌پیکر واجد کدام مؤلفه‌ها و عناصر اساسی فانتزی‌های نو است؟
- ۲- نظر به مختصات اساسی و تکرار شونده در ماجراهای فانتاستیک هفت‌پیکر، آیا می‌توان این داستان‌ها را بر اساس دسته‌بندی موجود در فانتزی، طبقه‌بندی کرد؟
- ۳- با توجه به دسته‌بندی‌هایی چون تخیل تصویری، تخیل مفهومی، تخیل فلسفی و هستی‌شناختی، تخیل فانتاستیک و تخیل کارکردی (ر.ک. محمدی، ۱۳۷۸: ۳-۲۹)، تخیل به کار گرفته شده در هفت‌پیکر واجد چه کیفیتی است؟
- ۴- جهان فانتاستیک و آرمانی فرا نموده در هفت‌پیکر، چگونه است؟

۱-۵- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

پژوهش درباره‌ی فانتزی، اعم از فانتزی نو و کهن، در ایران پیشینه‌ی قابل‌اعتنایی ندارد. در حوزه‌ی مسائل نظری، تنها مرجع قابل توجه به زبان فارسی (در صورتی که ترجمه‌ی برخی مقالات را که عمدتاً در مجله‌ی کتاب ماه کودک و نوجوان منتشر شده است، نادیده بگیریم) کتاب «فانتزی در ادبیات کودک» از محمد محمدی است که کوشیده است ضمن طرح نظریه‌های مختلف در جهان غرب در باب چیستی و کارکرد فانتزی و دسته‌بندی و معرفی انواع آن، نمونه‌هایی از داستان‌های فانتاستیک کودکان را تحلیل کند. در حوزه‌ی متون کلاسیک روایی فارسی نیز تا جایی که جستجوهای ما نشان می‌دهد، تنها پژوهش مستقل منتشر شده کتابی است با عنوان «فانتزی در شاهنامه» از علی اصغر صدیقی که ضمن نگاهی اجمالی به فانتزی، کوشیده است تا برخی از داستان‌های شاهنامه‌ی فردوسی را که از وجه فانتاستیک برخوردارند تحلیل نماید. گذشته از این، ابوذر کریمی در سه مقاله‌ی کوتاه و موجز که در مجله‌ی کتاب ماه کودک و نوجوان منتشر شده، کوشیده است تا به زعم خود سرچشمه‌های فانتزی را در متون کهن فارسی بررسی کند. مشخصات کامل کتاب شناختی این آثار جملگی در فهرست منابع طرح آمده است. علاوه بر موارد یاد شده و به طور مشخص درباره‌ی فانتزی در هفت‌پیکر، پژوهش منتشر شده‌ای که با عنوان این پایان‌نامه همپوشانی داشته باشد، دیده نشده است. توجه به نکات زیر ضرورت انجام این تحقیق را بیشتر نمایان می‌سازد:

- ۱- بررسی ، استخراج و تبیین کیفیات و مؤلفه‌های فانتزی ، آن گونه که در متون کلاسیک ادبیات فارسی به کار گرفته شده است ، می‌تواند نویسندگان امروز ما را در آفرینش و ابداع موقعیت‌های فانتاستیک که بومی جهان ایرانی باشد یاری رساند و فانتزی نویسی را که با اقبال گسترده‌ای روبه‌رو است اما در چنبره‌ی تقلید از نمونه‌های غربی گرفتار آمده است، توش و توانی ببخشد.
- ۲- جهان خیالین و فانتاستیک بازنموده شده در آثار کلاسیک ادب فارسی ، در حکم آرمان شهر انسان ایرانی در سده‌های میانه ، می‌تواند در شناخت جامعه‌ی گذشته مان بسیار به کار آید. در حقیقت این موقعیت‌های فانتاستیک به مثابه‌ی جهانی متفاوت و گاه معارض با دنیای واقع ، پرده از آروزها و پرداخته‌های ذهنی مردمان آن روزگار برمی‌دارد. چنین شناختی از گذشته‌ی ما می‌تواند تخیل ما را از جامعه‌ی امروزمان عینی تر کند و مانع از خیالبافی و ذهن‌گرایی شود.
- ۳- پژوهش حاضر می‌تواند بخشی از پژوهش دراز دامنی باشد که با بررسی‌دن دیگر گونه‌های ادبیات روایی فارسی مانند : حماسه‌ها ، رمانس‌ها و افسانه‌های کهن ، قصه‌های عامیانه و قومی و... ، در غایت امر پیشینه ، مولفه‌ها و مختصات فانتزی ایرانی را تبیین سازد.

فانتزی

چیستی ، گونه‌ها و پیشینه‌ی آن

۱. چیستی فانتزی
۲. عناصر فانتزی
۳. تفاوت افسانه‌های کهن و فانتزی
۴. انواع فانتزی
۵. پیشینه‌ی فانتزی در غرب
۶. پیشینه‌ی فانتزی در ایران

۲-۱- چستی فانتزی

«فانتزی» اصطلاحی است ادبی و مرکب که مفاهیم بسیاری را به ذهن القا می‌کند و مانند سایر اصطلاحات القایی، ترکیبی از چند معناست؛ بنابراین به سختی می‌توان تعریفی واحد و جامع از آن ارائه کرد.

واژه‌ی فانتزی که در فرهنگ واژگان انگلیسی آکسفورد به دو شکل *fantasy* به معنای هوس و نوآوری خیالی (ابداع خیالی) و *phantasy* به معنای تخیل و اندیشه‌ی خیالی آمده است، از واژه‌ی لاتین *phantasia* و ریشه یونانی گرفته شده است.

در فرهنگ جامع «وبستر»^۱ ادبیات فانتزی، ادبیات تخیلی تعریف شده است که فضایی غریب و ناآشنا مثل زمان‌ها و دنیاهای دیگر با شخصیت‌ها یا موجودات غیرطبیعی و فراطبیعی دارد و از این طریق تأثیرگذار است.

فانتزی سفری است به جهان ماوراء جهان واقعی ما؛ فانتزی بیانگر آن است که زندگی فقط در دنیایی از حواس مشهود نیست بلکه در دنیای درونی، دنیای فکر و روح که چه بسا از دنیای واقعی زیباتر و جذاب‌تر باشد نیز جریان دارد و توانایی تغییر دگرگونی دنیای درون و دنیای فکر و روح را دارد.

شیلا اگوف^۲ که فانتزی را غنی‌ترین و متنوع‌ترین گونه‌ی ادبی می‌داند، به تناقضی که در ذات آن وجود دارد اشاره می‌کند، آن‌گونه که محمدی نقل می‌کند، به عقیده‌ی اگوف، فانتزی ادبیاتی متناقض‌نما (پارادوکسیکال) است، کشف واقعیت در جهان غیرواقعی است، عادی است در دل شگفتی و باوری است درون ناباوری. (محمدی، ۱۳۷۸: ۱۲۰)

^۱ -webster

^۲ -sheila Egoff

به عقیده‌ی **کامرون**^۱، «تناقض فانتزی در آن است که همه‌ی آن‌ها در مفهومی از واقعیت جریان دارند. نویسنده‌ی فانتزی، ذهن هنرمند و خلاق خود را از مرز واقعیت و قوانین طبیعت به دنیایی سوق می‌دهد که به روشنی متفاوت با دنیایی است که ما در آن زندگی می‌کنیم، دنیایی که شخصیت‌ها، رویدادها و فضاهای موجود در آن خارج از قلمرو امکان است. به همین دلیل آن را ادبیات خیالی ناممکن یا ادبیات فرا واقعی نامیده‌اند. در این داستان‌ها جانوران سخن می‌گویند، اشیاء بی‌جان، جاندار می‌شوند و مردمان یاغول هستند یا بند انگشتی ...» (همان، ۱۳۰)

برخلاف داستان‌های واقعی که جهان واقعی را به نمایش می‌گذارند، داستان‌های فانتزی بازتاب تصویری واژگونه از دنیای واقعی است.

نیاز انسان به شگفتی امری طبیعی است و فانتزی در بهترین معنا، گونه‌ای هنر است که می‌تواند این نیاز انسان را بر طرف ساخته و شگفتی، خوشی، هیجان و امیدواری را برای وی به ارمغان آورد. نیاز روانی نویسنده به خلق دنیای فانتزی و درک این دنیا از سوی مخاطب، مهمترین پیش شرط برای ورود به دنیای فانتزی است. نویسنده برای سامان بخشیدن به تصویرهای تخیلی خود دنیای فانتزی را خلق و در نتیجه احساس آرامش می‌کند و مخاطب برای سامان دادن به تصویرهای پراکنده‌ی ذهن خود از طریق کاری تاثیر برانگیز، به سراغ این گونه آثار می‌رود.

جهان خیالی که فانتزی خلق می‌کند باید به گونه‌ای منسجم و ملموس باشد که حس باور را به مخاطب القا کند، یعنی فانتزی نویس ماهر باید ضمن باور نمودن دنیایی که خلق کرده است، شخصیت‌ها و رویدادهای آن را به گونه‌ای بپروراند که برای مخاطب باورپذیر باشد چون «ناباوری» باعث شکسته شدن جادو و طلسم آن جهان می‌شود و خواننده احساس می‌کند که در دنیای نخستین هست و از بیرون به آن جهان رها شده می‌نگرد (سالیوان^۲، ۱۳۷۹ : ۴۹). بدین ترتیب جهان فانتزی در پیوند، با جهان واقعی قرار می‌گیرد.

فانتزی خلق جهانی است کامل و قانونمند و کاملاً ملموس و غیر تجریدی؛ جهانی که به رغم شگفتی‌های فراوانی که دارد پنجره‌ای از واقعیت و حقیقت را بر مخاطب می‌گشاید. فانتزی در هم کوبیدن و نقض قوانین جهان واقعی است برای آفرینش دنیایی متفاوت و وضع قوانین خاص آن، قوانینی که برای نویسنده به خوبی شناخته شده و قابل احترام است.

بنا به عقیده‌ی **جوی چانت**^۳، معیارهای ارزیابی یک فانتزی خوب، به قدرت آفرینندگی و نوآوری نویسنده برمی‌گردد، چنانچه دنیایی که او خلق می‌کند، قوانین خودش را داشته باشد و در ضمن خود او آن قوانین را بشناسد و به آن احترام بگذارد، (محمدی، ۱۳۷۸ : ۱۳۴) اثرش پرتوان و باورپذیر خواهد بود.

^۱ - Eleanor cameron

^۲ - c.w.sullivan

^۳ - Joy chant

فانتزی را با نام‌های مختلفی چون: ادبیات تخیلی، خیالی، وهمی، غریب، دگرجهانی، فرا طبیعی، رمزی، ترس‌آور، جادویی، رویایی، شگفت، متناقض و واقعگرا تعریف و توصیف کرده‌اند. اساس همه‌ی فانتزی‌ها بر تخیل و شگفتی است و این تخیل جدا از واقعیت نیست بلکه به عقیده‌ی **تالکین**^۱ «عنصر خلاق و سازنده‌ی واقعیت انسانی است.» (تالکین، ۱۳۸۷: ۲۱)؛ پس می‌توان گفت که معیارهای شناخت و سنجش فانتزی، تخیل است، فانتزی باید حیرت و شگفتی مخاطب را برانگیزد. ذهن خلاق انسان می‌تواند تصاویر ذهنی اشیاء را متفاوت با طرزی که در واقعیت عرضه می‌شوند، ترسیم کند، این شیوه‌ی پروراندن تصاویر به طور طبیعی، تخیل نامیده می‌شود. بنا به نظر **تامورا پیرس**^۲، آرمانگرایی و تخیل در ادبیات فانتزی سبب جذب مخاطب به ویژه نوجوانان می‌گردد چرا که آن‌ها توان عاطفی و فرصت کافی دارند تا خود را وقف امور اجتماعی و سیاسی کنند.

در فانتزی نمادهای حقیقت و مبارزه‌ی هدفمند همچون مفهومی درونی و در فشرده‌ترین شکل خود، بیرون از اسطوره و افسانه‌های پریان وجود دارند ... ظاهراً این داستان‌ها پیوند چندانی با حقیقت ندارند، اما همین داستان‌ها و خوانندگان، خود را به نیرو و انگیزه‌ای مجهز می‌کنند که با کمک آن می‌توانند در برابر اوضاع و شرایط موجود، چیزی که نوجوانان با تمام وجود نسبت به آن حساسیت نشان می‌دهند، بایستند...» (نیدلمن لین^۳، ۱۳۷۹: ۱۷)

فانتزی در واقع می‌کوشد که به موجودات آرمانی - تخیلی، ارزش و انسجام پدیده‌های واقعی بدهد. **اورسلا لوگن**^۴ بر این عقیده است که: «فانتزی نگرشی متفاوت به واقعیت و شیوه‌ی دیگری برای درک هستی و برآمدن از پس آن است، فانتزی نه تنها خرد ستیز نیست که خرد ورز است. نه تنها واقعگرا که ماورای آن و فوق واقعگرا است؛ فانتزی ارتقای واقعیت است ... فانتزی در مقایسه با داستان ناتورالیستی، به شعر، به رمز و راز و به شیدایی، بسیار نزدیک است ... فانتزی سفر است، سفری به ذهن نیمه هوشیار و همانند روانکاوی می‌تواند خطرناک باشد. فانتزی انسان را دگرگون می‌کند.» (همان: ۱۱)

می‌توان گفت فانتزی گونه‌ی مناسبی برای بیان حقایق و مشکلات دنیای امروزی به زبان رمزی و نمادین است، به عبارتی دیگر با توسعه‌ی فرهنگ عقلی و برای ایجاد تعادل روانی در انسان، گسترش فرهنگ تخیلی امری ضروری است.

نه تنها چارچوب و نگرش به زندگی، بلکه هسته‌ی درونی و جان کلام فانتزی خوب آن را از سایر ادبیات خوب متمایز می‌سازد. نویسنده‌ی فانتزی به ماورای واقعگرایی سفر می‌کند تا نشان دهد که ما فقط در دنیای حواس مشهود زندگی نمی‌کنیم؛ «ما در جهانی درونی از فکر و روح نیز زندگی می‌کنیم که در آن تخیل خلاق، برای بسط دید و دریافت، مدام در حال مبارزه و کشمکش است، از طریق

^۱ -J.R.Tolkein

^۲ -Tamora Pierce

^۳ -Nadelman lyne

^۴ -Ursula le Guin